

Hebrew Writers Association in Israel

"בוצ'אין" של עגנון

Author(s): ישראל כהן

Source:

Moznaim /

מאזנים

Vol. No. / 1970), pp. 422-430 מאי-אפריל-מאי

Published by: Hebrew Writers Association in Israel

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23864071>

Accessed: 19-03-2018 08:40 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Hebrew Writers Association in Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Moznaim* / מאזנים.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

בוצ'אץ' של עגנון

רבים מקוראי עגנון סבורים, שהעיר בוצ'אץ' לא היתה ולא נבראה, אלא משל היתה. לסברא זו גרמו לא רק תיאור מעלותיה הגדולות של עיר זו והמעיל האגדי שעגנון הלביש את גופה ורוחה, אלא אף שמותיה השונים של העיר: בוצץ, שבוש, ביטשאטש, בוטשאטש, עירנו. ולא ידעו, שעיר זו מחמת שהיתה נודעת לתהילה ברחבי גליציה וגם מעבר לה, שמה היה נתון לשינויי כתיב והגייה, הכול לפי המדבר והמדובר. הכינוי „שבוש“ נתייחד על-ידי הבריות להבעת יחס בעל גון ביקורתי או שלילי כלשהו, והיה שגור בעיקר בפי יושבי-חוץ, שנתקנאו בירכה של בוצ'אץ' או במזלה. עגנון לא חידש איפוא כינוי זה, אלא מצא מוכן לפניו והבזיק עליו אבק הומור. הוא חזר בו מן השימוש וזה לשונו:

„בספרי „אורח נטה ללון“ שיבשתי את שם עירי, ועכשיו לאחזר שהטמאים המטורפים השמידו את יושביה היהודים ובטלה העיר, אני קורא בשמה: ביטשאטש, כשם שקראו אבותיהם נוחי עדן, או בוטשאטש כשם שנקראת בכתבי העמים.“*

מכל מקום, קוראי-עגנון בארץ ובעולם לא היה סיפק בידם לדעת זאת, ולכן באו לידי מסקנה, שעיר ששמות כאלה לה, שנהר סטריפ"א במרכאות לה, והיא מוכתרת במעלות מרובות כל כך, אינה אלא אגדה, פרי דמיונו של היוצר עגנון, ואף הנהר הוא מעין יובל של הסמבטיון.

לפיכך רצוני למסור מודעה כאן ובאוזני כל אלה הנהנים מספרי עגנון באשר הם שם. ש בוצ'אץ' היתה ונבראה. היא עמדה בהווייתה היהודית מן המאה השש-עשרה ואילך ועד לשואה. ואני עבדכם הנני אחד מבניה, שגדל בה ועלה מתוכה לא"י. ולא עוד אלא שאבי ז"ל היה אחד מכלי-הקודש שלה.

המחלוקת בין מבקרי ספרות על חלקה של הביוגרפיה ביצירה או על היסודות האוטו-ביוגרפיים כמפרשי היצירה, בטילה לחלוטין בשעה שאנו עוסקים בעגנון. אין לך סופר כעגנון, שילדותו, בית-אביו, עירו, פגישותיו עם אישים, מאורעות בחרותו ונסיונותיו הספרותיים הראשונים, משמשים לו חומר גולמי לסיפוריו. הם וגילגוליהם פירנסו את יצירתו כל הימים. ולא ברמזים או בסמלים בלבד ניכרים בה רישומי חייו ותולדותיו, אלא בדרכים גלויות וברורות, בדברים לפי פשוטם ובשמות לפי פשוטם. ודאי, מרובים הפרקים או הסיפורים השלמים, הטעונים פענוח ופירוש על דרך הסמל, וכבר קמו לנו מבקרים ופרשנים מובהקים, שהעמיקו חקר בעגנון ופתחו לנו חלונות, הנשקפים אל תחומי עיון שונים. אולם שקולים כנגדם במניין אותם סיפורים ופרקים, שגילויים מרובה מכיסויים, או שהרובד הגלוי שבהם עומד בפני עצמו, הוא בבואה לחוויות הסופר בימי הילדות, לתחנותיו בתקופת שנות. מה שהביא רחוקים וקרובים לידי אמונה, שאין כאן מציאות ממשית, אלא מציאות דמיונית, הרי זה סודו של עגנון. חין-לשונו, בושמי תיאוריו, מתיקות קיצבו, משחקו במחבואי דמיונות, רוח המשובה וריח המיסתורין — משווים לסיפוריו ולגיבוריו הווייה אגדית.

* בסיפור „עיר ומלוואה“ דרש עגנון את השם בוטשאטש כמין חומר:

„בא ר' יצחק ועמד על הפתח ופתח בשיר המעלות שמחתי באומרים לי בית י"י נלך. אחר כך התפלל תפילת הרב ר' משולם בן בתו של הרב ר' משולם קרובו של מרנא ורבנא משולם ברבי קלונימוס, שפייט קרובות לכל הרגלים. ויש אומרים בן בנה של אחותו של מרנא ורבנא משולם היה, שהיה שואל שאלות בחלום מרבינו גרשום מאור הגולה ומרבינו שמעון הגדול והם היו משיבים לו. חז תחילתה של תפילת השיר, בוראנו יוצרנו טלאיך שבט אמוניך טובך צמאיך, וראשי תיבותיה של כל שורה אותיות ביטשאטש. שבראשונה היו כותבים את שם העיר צדיק בסוף וכן כותבים בגיטין, אלא שבגיטין כותבים בלא טית לפני הצדיק. אבל הדבר צריך עיון, שהרי בימיו נקראה העיר ביצאטץ, ואף המהרש"ל בתשובותיו כותב ביצאטץ. ברם, כדאי להזכיר שתלמידו הגאון בעל משאת בנימין כותב בוטשאטש כדרך הלועזים.“

אולם, לדעתי, היה עגנון ריאליסטן מובהק, שמעולם לא תיאר אלא דבר שראה ואדם שראה, בחינת סוף סיפור בראייה תחילה. מובן, שראייתו היתה לעומק ולרוחב, ואל מאידך גיסא, „יודע אני בן, שאין בידי להוציא דברים מידי פשוטם ולהעמידם על בסיסה של הפילוסופיה, שאני, כפי שידעתם, אני כותב אלא מה שעיני ראות“ („פתיחה לספר המדינה“). המציאות שיצר היא איפוא למעלה מזו הרגילה בת כך וכך ספחים. היא צירוף מופלא של אמת ואמנות. בדברי להלן אבליט דברים, קצתם ידועים וקצתם אינם ידועים, שהיו גרעינים לסיפוריו, או שבהם משתקפים תאי יצירתו הראשוניים של עגנון.

ואתחיל כעיר בוצ'אץ'

תיאור העיר בידי עגנון נאמן הוא עד לפרטי פרטיו. עגנון אומר על עצמו כך: „ביטשאטש, כשם שהיא מלאה תורה כך היא מלאה דעת ואינה אוהבת סיפורי נפלאות שאין להם היקף מן הטבע. ביטשאטש אינה אוהבת אלא דברים כהווייתם, כשם שאירעו כך היא מספרת. ואני שמילידי ביטשאטש אני ומגדולי ביטשאטש אני — מעשה ביטשאטש בידי ואיני מספר אלא מה שהוא אמת“ („מזל דגים“).

וחשובה לנו עדותו של הסופר והגיאוגרף הישיש א. י. ברור: „עגנון נזהר מלפגוע באמת הגיאוגרפית וההיסטורית, בשעה שהוא שולח את גיבוריו למסעות על פני הארץ, הוא בודק את הדרכים וקובע להם קו נכון, כקצין הקובע „מאָרש־רוט לפלוגת קומאנדרו“ („הארץ“, 25/5.62).

והרי כמה משפטי תיאור של בוצ'אץ' בקולמוסו של עגנון: „עירי שלי מיוסדת על הרים, ואף היא עשויה הרי הרים. — — כנגד הרים וגבעות שבעיר אתם מוצאים בה חוצות ורחובות ישרים. קצתם נעשו בידי שמים וקצתם בידי אדם, קצתם משולבים זה בזה וקצתם משלימים זה את זה. — — באותם הרחובות הישרים קבעו עצמם רוב בתי התפילה שבעיר“ („בתוך עירי“, ספר בוצ'אץ' עמ' 11).

ראוי לציין דבר, שלא הושם אליו לב. ירושלים היתה, כמוכן, חתומה בנפשו של עגנון כעיר־אלוהים, שאין כמותה. השיר „ירושלים“ שנדפס ב„המצפה“ בשנת תרס"ד, היה מן הדברים הראשונים שלו, שחיבר בהיותו בן שש־עשרה שנה. והיא לא משה ממנו לעולם. ב„אורח נטה ללון“ מובא השיר „ירושלים“ פעמיים תוך הטלת שינויים מסויימים. מכאן שמאורע ספרותי זה היה חרות בנפשו עד כדי כך, ששיבץ אותו שיבוץ כפול בתוך סיפורו הגדול. אמנם הוא ממעט את ערכו של השיר, ובאמצעות ירוחם הוא אומר: „יודעני, ששיר זה אינו חביב עליך, נשתבת טעמך ונמאסו עליך חרחים, „ירושלים־שמים“, אבל אני אומר לך, שיר זה אינו נאה מטעם אחר, מטעם שהוא נכנס ללב ומאגנה את הנפש“. הוא מייחס איפוא לשיר־העלומים שלו בעירו שליחות בקרב הנוער בדורו, ותוך חשבון־נפש ריטרופק־טיבי ראה צורך לשלב פרק אבטוביוגרפאי זה בסיפורו הגדול. אולם כשבא להשוות את בוצ'אץ' לעיר בארץ־ישראל, לחש לו חוש המציאות, שצפת דומה דמות־הגוף לבוצ'אץ' יותר מירושלים:

„ — — רוב עולי ביטשאטש בחרו להם את ישיבת צפת, שחביבה ביותר על ביטשאטש, שעשויה ביטשאטש הרים וגבעות דוגמה של צפת, ומסורת אגדה בידינו שנטל הקדוש ברוך הוא דוגמה של צפת ועשה את ביטשאטש. („הרב והעיר“). סבתו של אמו עלתה לצפת והיא היתה לדעתו „אשה גדולה“.

בית אבא

עגנון העריך מאוד את אביו ואת אמו. „יודע הייתי, אומר עגנון, שאבא שלי גבוה מכל אבא“ („המטפחת“). „הלואי שאותו חסד שהיה נתון על אבא זכרונו לברכה, יהא ניתן עלינו בכל עת ובכל עשה שאנו מחבקים את בנינו הקטנים“ („המטפחת“). ואולם בוצ'אץ' היתה עיר של לומדים ובני תורה, שאפילו בעלי מלאכה שבה היו בקיאים בגמרא. האידיאל של כל אב היה שבנו יהיה רב. גם אבא של עגנון, ר' שלום מרדכי הלוי, שאף בעצמו להיות רב, אלא שמחמת תנאי החיים נעשה סוחר, וביקש שבנו שמואל יוסף יהיה רב:

„צריך היה אבא להיות רב. לפי תורתו וחכמתו ורוב ידיעותיו ומידותיו התרומיות יכול היה לשמש ברבנות בכל עיר גדולה. אלא הסוחרים הגדולים שהיו באים בקטנותו לדרך לפני רבו הטעוהו ונמשך אחריהם, רחבות שלהם, עשירות שלהם גרמו שביקש להיות כמותם. ומה שהניח הניח, ומה שביקש לא ניתן לו, והריהו חנווני, מצפה ללקוחות. — — — ומה שלא הספיק הוא קיווה בבנר“ („אורח נטה ללון“).

אולם כאן אנו חשים בדראמה קטנה, שעגנון האמן לא שיכלל אותה ככל יכולתו, כדי שלא לפגום בכבודו של אביו. אך זיקני בוציאץ' ידעו להשלים מה שהחסיר עגנון. אלא שעגנון, איש האמת, מסייע בידנו במקום אחר. בנאומו באוניברסיטה בירושלים סיפר שהיה מרבה בכתיבת שירים:

„האיך הייתי עושה? אם מצאתי פיסת נייר כתבתי על הנייר, לא מצאתי נייר כתבתי על לוח לבני. אם ישבתי בבית המדרש כתבתי, אם הלכתי בחוץ או טיילתי ביער לחשה לי בת שירתי את שיריה בעלפה. מטורח השירים לא היתה לי מנוחה לשקוד על דלתי התורה. — — — כל פיסת נייר שנודמנה לידי לבשה שיר או סיפור או מחזה“.

אין ספק, שעיסוק זה, שמנע ממנו „לשקוד על דלתי התורה“, לא היה לפי רוחו של אביו, שאף על פי שהיה כותב שירים ומעיין בספרי חקירה, היה חסיד צ'ורטקובאי וההשכלה נראתה לו לכל-היותר כרקקה וטבקה.

„צער גדול היה לו לאבא, ללמוד גמרא אני צריך ואני מוציא זמני בשירים. אבא, זכר צדיק לברכה, אוהב שירה היה, ושירים נאים כתב, אבל כל השירים לא היו כדאים לו כדף גמרא“ („הארץ“, י"ב באייר תשי"ח).

החבורה „ציון“ בבוציאץ' הוציאה עיתון בשם „שבת אייבסט“ (פירות שבת), שהופיע בכתיב יד ובאותיות דפוס. הנער שמואל יוסף היה מביא בחשאי שיר, שהיה נקרא באוזני הנאספים על ידי תלמידי, אם מתוך ענוותנות או מיראתו מפני הקלוזי לבל ייודע שם הדבר. אף החזן בבית-הכנסת הגדול, שהיתה לו מקהלה שם, ביקש ממנו לחבר שיר בשביל לחן חדש, והוא נענה לו. תוכן השיר היה בערך כזה:

חג הפסח היה שם.

ואם מצות ויין אין בביתי עוד —

אך הלחם כבר תם. (מזכרונותי, ספר בוציאץ').

נראה, שעגנון היה פרק-זמן מסויים, קצר מאוד, קרוב לסוציאליסטים ולאנארכיסטים, שהיה להם קו בבוציאץ', ואחד מהם, מרדכי קאנפר, אף השפיע עליו הרבה. הללו היו מתכנסים בחשאי-חשאין ביער ליד הנהר סטריפא, מול הגשר השחור.

גם זקנו לא שבע נחת ממנו. ב„בנערינו ובזקנינו“ מובאת שיחה בינו ובין הנכד שמואל יוסף: „זקני בעבע בעבעים מועטים (במקטרת) ואמר: „מקווה הייתי לישיב בשלווה על התורה ועל העבודה; אמרתי יערב לגופי הנגוף חום הנור באשמורת הבוקר על דף גמרא, ואראה נחת מיוצאי חלצי. עדיין שבוש יושבת בלא רב והייתי מצפה שאתה תשב כאן על כסא הרבנות ואני רואה נחת. בבקשה ממך, אמור לי, מה מצאת באותם הספרים שאתה מקפח בהם את ימיך וכר“.

אולם הבחור שמואל יוסף כבר שמע את הדברים כלאחר אוזן, אם כי בראה ובכבוד, שכן אותה שעה ביקש להעלים מזקנו, שהסתפר בימי הספירה. וכשנרדם, חלם על בתולה עירומה שמרקדת לפניו ונירדרד החלום לתוך קלחת הבחירות לפארלאמנט האוסטרי. על תקופה זו מספר עגנון בסיפורו „חמדת“ כך: „כשהניח חמדת את תלמודי ואומנות אחרת לא היתה בידו, היה פנוי לעצמו והיה עושה כל מה שלבו חפץ. מה היה חפץ לבו של חמדת? מה אדם בחור יודע. פעמים היה מתערב עם הבריות לשמוע שיחתם, ופעמים היה פורש ויוצא ליער או מטייל על שפת הנהר, או קורא בספר, או מעתיק בספר דברים שבלבו. פעמים בשירים שקולים וחרוזים ופעמים בלשון פשוטה“.

עגנון היה פעיל באגודה הציונית ובייחוד בעת הבחירות לפארלאמנט האוסטרי, בשנת 1907. פעילות זו שראש-העיר בריש שטרן*, ביקש לחבוש אותו בגללה בבית-האסורים.

* הוא תואר להפליא ב„בנערינו ובזקנינו“, ב„סיפור פשוט“ וב„אורח נטה ללון“. שם הוא מכונה בשם „סאבאסטיאן מונטאג“.

איכזבה מאוד את עגנון, שכן נתקל במציאות הפוליטית על כל כיעורה וקטנות אנשיה. ואכזבה זו היתה אחת הדחיפות לעלייתו לארץ־ישראל.

„בנערינו ובזקנינו“, שהוא סיפור אבטוביוגרפאי מובהק, מספר עגנון כיצד הלך יחד עם ציונים אחרים לעיירה פיטשיריץ להגן על היהודים מפני הפורעים ומה שאירע להם. כשחזר הביתה „אמי התנפלה על צוארי בבכיה ובנשיקות ואמרה: בני בני, היכן היית בני. — — — דור חדש, אין אלוקים בלבם. עומדים ומניחים אמותיהם ומעמידים את חייהם בסכנה. אבא בא מן החנות ונתן לי שלום ואמר: שוב ביטלת יום מן התורה? אמרתי לו: כל פיטשיריץ היתה צפויה לסכנה. אמר לי: היית בפיטשיריץ כלום נכנסת אצל הרב? אמרה אמן: הנח לו לתינוק, אי אתה רואה שהתינוק עיף. — — — אבא נענע ראשו בצער ואמר: אוי לו אם הכל יהא נהוג על פיך! אמא לא השגיחה בדבריו של אבא“.

סצינה אחרת בדראמה זו שבין עגנון לאביו מציגה אלינו מהכנותיו לעלייתו לא"י. כאמור, רצה אביו שיהיה רב, אך אם נאלץ לנטוש את בוצ'אץ', הרי מוטב שילך לעולם הגדול, לווינה להיות דוקטור, או לאמריקה כדי להיות עשיר. אלא שעגנון הפר עצת אביו ואמו והחליט ללכת בדרך אחרת. וכך מספר עגנון ב„אורח נטה ללון“:

„הרבה קוויות קיווה עלי אבא ולבסוף לא נתקיימה אפילו אחת מהן, והרי אני עומד לעלות לא"י. מה פירוש לעלות לא"י? מיום שנבנתה שבוש לא נשמע, שאדם בחור עלה לא"י. ואם יעלה לשם — מה יעשה? אלף פעמים כבר דיבר אבא עם בנו ולא הועיל כלום, ועכשיו הוא שותק, אבל שתיקתו קשה מדיבורו“.

קיצר עגנון במקום שהיה ראוי להאריך. אולם רבים בבוצ'אץ' עוד זכרו את יום צאתו מן העיר. אמנם, יציאתו היתה בחשאי, כדי שלא ירגישו השלטונות ויעכבו את הבחור החייב בעבודת הצבא. אך הברה נפלה בעיר. ואף את המחלוקת בבית ידעו, שעגנון מספר עליה בהבלגה, אף על פי שהיא נמשכה גם בווינה בבית הפרופסור היינריך מילר, מומחה ללשונות המזרח, איש־בוצ'אץ', שאף הוא ממלומדי בית־המדרש היה; הלה הפציר בעגנון שלא לעלות לא"י והבטיח לפתוח לפניו שערי ההשכלה הגבוהה, שהמפתחות אליהם היו באמת בידו.

אם אין כאן „מלחמת אבות ובנים“ — מה יש כאן?

יש אומרים, שפרשה זו היתה כלולה ברומאן „צורר החיים“ או „רומאן האלף“ של עגנון. שנשרף בשנת 1924 בהומבורג אשר בגרמניה.

לימוד הרמב"ם בבוצ'אץ'

באמרי, שבוצ'אץ' היתה שוקדת על לימוד הרמב"ם, איני מתכוון ל„מורה נבוכים“, שמשכילים ובעלי חקירה למדו אותו, אלא כוונתי להרמב"ם כפשוטו, למשנה תורה. הרמב"ם היה נערץ על הלומדים בקלוין ובבית־המדרש, כדרך שהיה חביב גם על בעליבתים. אף היתה בבוצ'אץ' חברה מיוחדת, שהקדישה עצמה ללימוד הרמב"ם ודיינים היו פוסקים על פיו. נראה, שדרכו של הרמב"ם היתה קרובה לנפשם של בני־תורה בבוצ'אץ'. שיטתו בהסברת הלכות ופוסקים שלא על דרך הפילפול, משנתו הברורה והסדורה סידור הגיוני, ההיכל הגדול וההדור שבנה מעשה ארדיכל — התאימו לנטייתם. כאמרו של עגנון ב„הפרק האחרון“: „עירנו אינה אזהבת דברים שאין בהם מן ההיקש השכלי, כלומר, שאין השכל מוכיח עליהם שכך הם, ובמקצת אף אני כך“. גם אביו של עגנון היה מרבה בילדותו ללמדו רמב"ם, עד שאמרו עליו בעיר, שהוא מכין את בנו להיות רב בתימן, שבה פוסקים הלכות לפי הרמב"ם. הרמב"ם נבלע אפוא בדמו של עגנון והוא חוזר אליו ומוכירו בסיפוריו פעמים רבות. לדוגמה: „והואיל ויום פטירתו של הרמב"ם היה, וספר מספרי הרמב"ם לא היה בידו, ואני נוהג הייתי בכל שנה בעשרים בטבת, יום פטירתו של הרמב"ם, שאני משלש את היום ברמב"ם, שליש בספר ההלכות ושלש בפירוש למשניות ושלש בספר מורה נבוכים; והיום מחמת ישיבתי בחנותו של מר לובלין חסרתי כל אלה. אמרתי לעצמי, אם אין כאן ספר של הרמב"ם אשיח ברמב"ם“ („הפרק האחרון“, מאסף תשכ"ד).

ולא זו בלבד, אלא שגם אביו היה נראה לו בחלומו בויקה להרמב"ם. וראוי להביא חלום זה:

„נתרגשו עיני ונתמלאו דמעות מחמת החלום שחלמתי, שחלמתי שראיתי את אבי מורי בחלום. נתתי לו שלום ולא החזיר לי שלום מחמת אבלות. אמרתי לו, אבא, על מי אתה מתאבל? אמר לי, עליך, בני, אני מתאבל. אמרתי לו, אבלות ישנה היא. אפילו אני כבר שכחתי אימתי מת. תהא אבא על דברי ואמר: אבלות ישנה? אם כן, מותרים אנו בתלמוד תורה. הושיט ידו כלפי ארון והוציא ספר מספרי היד החזקה. אמרתי לו (לא בחלום אלא בהקיץ, כשישבתי בחנותו של לובלין) אם כן, לא אבד היום. אם כן אלמד הלכה אחת או שתי הלכות בספר הרמב"ם („הפרק האחרון“).

מעניין לציין, שאף החבורה „ציון“ בבוצ'אץ' נפתחה בשנת 1905 מחדש בהרצאתו של ליבוש פריד על הרמב"ם.

תמיהני על חוקרי לשונו של עגנון, שגילו בה את השפעתם של ספרייראים וחסידות ו„מגלה טמירין“ יוסף פרל, ולא עסקו בשקידה בהשפעת הרמב"ם עליו. כשאני בודק סוגייה זו, הריני רואה עקבות סגנונו של הרמב"ם בכל ספר, ובייחוד באותם קטעי עיון-המשובצים בסיפוריו כפסים קצרים ומגוונים במקומות רבים. באלה ניכרת ביותר השפעתו של „ספר-המדע“.

עיר של רבנים

אם בוצ'אץ' לא היתה עיר של חסידים ורביים, הרי היתה עיר של רבנים גדולים, ביניהם אחדים שהיו מאורי היהדות. עיר של רבנים משמעה עיר של לומדי תורה ופוסקים גדולים, שכונו בשם עמודי ההוראה, מפני שהנהיגו בבקיאותם ובסמכותם לא רק את יהודי המקום, אלא קהילות רבות, רחוקות וקרובות, שמשם היו באים לבקש עצה או התרה לספקות בתחום הפסיקה. ונשתירו איגרות פנייה מטעם מבקשי התשובה.

לא אזכיר כאן את כל הרבנים, מפני שהם מרובים, אלא אמנה את הכולטים שבהם: ר' יעקב אליהו בן משה מאק, שנמלט בימי ת"ח משריגרוד והיה רב בבוצ'אץ'. ר' אלחנן אברהם בן-זאב וולף, ר' משה יליד ז'ולקוה. בשנת ת"ק נתקבל ר' אריה ליבוש אויערבוך לרב אב"בית-דין בבוצ'אץ'; ר' צבי הירש קרא, מחבר „נטע שעשועים“, ר' אברהם דוד בעל „דעת קדושים“, שנתפס לחסידות והיה תלמידו של הרבי מסאסוב. הרבה סבל בגלל כך. הלה ראה בחזיון-לילה. כי בשנת ת"ר (1840) יבוא משיח צדקנו. ומצא רמזים לכך בוהר ואף הכין את עצמו ואת אנשי סביבתו לקראת תאריך זה. אולם כשהגיע שנת ת"ר וראשית תר"א ומשיח לא בא — היה לו הדבר למפת נפש ומרוב צער חלה ונפל למשכב ונפטר.

אי אפשר שלא להביא את האגדה על המצבה שלו, שעגנון שיבצה בסיפוריו: כשנפטר ר' אברהם דוד והקימו מצבה על קברו, חרתו על גבה, בין שאר התוארים, גם זה: „אברהם אבינו דוד מלכנו“. נמצא בן-בליעל שהלשין לפני הרשות, אולם עד שהגיעו הבודקים מטעם השלטונות כדי להיווכח אם באמת מרדו היהודים ושמו עליהם מלך, ופס יד נעלמה חרתה באישון לילה מלפנו, היינו „מאלפנו“ חסר א. הכ' נהפכה לפ'. * כשבחורי בוצ'אץ' היו הולכים בתשעה באב לאחר הקינות לבקר בבית הקברות וזורקים

* וזה הוא נוסח מצבתו:

כתר תורה / ציון / גאון ישראל / אור הגנוז, טמיר ונעלם / בוצינא קדישא, אור העולם
 רועה נאמן, שר שלום / הדרת קדש, אוצר בלום / מגורה הטהורה, היכל ואולם
 דורש תעודה, כספיר ויהלום / ותיק וחסיד, האמתי והשלם
 דוד מלך ישראל חי רב פעלים / יצאה נשמתו הקדושה באחד דובבה [י"ט] לירח.
 תשרי שנת תר"א לפ"ק / רבנו הקדוש גדול הדור צדיק יסוד עולם
 אברהם אבינו דוד מלכינו / בהרב המופלג מו"ה אשר זלה"ה
 שימש בכתר הרבנות חמשים שנה / תנצב"ה

(נדפס בספר תולדות הראב"ד של אליהו צבי שמערליץ, לבוב תר"ן).

שום על הקברים, כדי להבריא את הרוחות הרעות, היו עורכים כל שנה חיפוש מחדש ומדוקדק אחרי מצבה נסית זו. ולדאבון הלב לא נמצאה כתובת זו.

וכן ראוי להיזכר הרב רבי שלום מרדכי הכהן שוואדרון, שהיה נחשב „כמשיב“ כלומר, כמי שיודע להשיב תשובה ברורה ומוסמכת על ענייני הלכה חמורים ומסובכים

אחריו כיהן הרב ר' ישראל לייב ווארמן, ומאז פטירתו עד התחלת המאה העשרים, כשנתמנה ר' מאיר אראק לרב בבוצ'אץ', לא ניתן התואר רב לאיש אלא הסתפקו ב„מורה הוראה“. באחת מרשימותיו מעיר עגנון על כך בלשון שובבנית: „היה שם פיקח אחד, ואמר: דומה היא ביטשאטש לגראף פוטוצקי אלוף בוטשאטש; מה הוא מרוב ייחוסו אינו מוצא לו אשה הוגנת לו לפי כבודו ויצא ידי חובתו בפילגש, כך ביטשאטש מרוב ייחוסה אינה מוצאת לה רב לפי כבודה ויוצאת ידי חובתה במורה הוראה“. ויצוין, שאף על פי שהרב אראק היה מחסידי צ'ורטקוב, אסרו עליו להתפלל בקלויז של חסידי צ'ורטקוב.

בית המדרש הישן

כאן אנו מגיעים למקור יניקתו הרוחנית של עגנון, שכדאי לייחד את הדיבור עליו. ואף על פי שהרבה נכתב על כך, ברצוני להוסיף משהו מידיעותי. כבר עשיתי זאת במקצת כשישבתי טרדו עם עגנון, לפי בקשתו, ואשלים את המעשה עכשיו.

גם לפי דעת אלה מבין זקני בוצ'אץ', שאמרו, שבית המדרש הישן נשרף פעם, היה זה מן הבניינים הישנים בעיר. לפי החקוק עליו נבנה לפני כמאתיים ושלושים שנה על ידי ארדיכלים מאיטליה, שהגראף פוטוצקי הזמינם לבנות את ארמונו המפואר. זה לא היה בית מדרש בעלמא, אלא בירת המתנגדים, מרכז ליריבי הקבלה והחסידות. המתפללים והלומדים שם היו חטיבה אידיאולוגית אחת, שבזמנים מסויימים היו מטביעים חותמם על העיר. אלה היו אשכנזים. לא אשכנזים ממש; אדרבא, יהודים אדוקים היו, המדקקים במצווה קלה כבחמורה, אולם נוסחם היה נוסח אשכנזי עקבי, שאינו מוותר אפילו על קוצו של יוד. בו היו לומדים על טהרת הפשט. הרמז והסוד היו זרים ומגודים. כאן נתכנס קהל רב בשבת אחר הצהריים, ואחד מתלמידי החכמים היה שונה לפניהם את פרשת השבוע עם הסברת „העקדה“. אגב כך היה משלב דעות וביאורים בשם פילוסופים אחרים בני־ברית ושאינם בני־ברית. ואוצר ספרים גדול, בית גנוזים ממש, היה בבית־מדרש זה. אף הוא לא היה פרי קניית ספרים באקראי. אלא מלאכת מחשבת מלבד ספרי הקודש הידועים והמקובלים על הכול, כגון התנ"ך והתלמוד ומפרשי מפרשיו, המדרשים והשולחן־ערוך והפוסקים, נאצרו בו ספרי מחקר ופילוסופיה עבריים מכל התקופות, ספרי דקדוק, הנדסה, חכמת התכונה. ספרי היראים והמוסר עמדו בשורה אחת ובמעלה אחת עם הרנ"ק ו„שבילי עולם“ לשמשון בלוך ו„מגלה טמירין“ ליוסף פרל ו„הצופה לבית ישראל“ ליצחק ארט. ואפילו כתבי־יד יקרי מציאות של מחקרים רפואיים בימי הביניים היו שם. לאו כל אחד היה רשאי למשמש בכל הספרים, חלק מהם היה נעול ומוצנע באיצטבאות העליונות. אולם הצד הראוי לתשומת־לב הוא, שספרי חסידות וקבלה ומיסתורין כמעט שלא היו שם. וכיוון שזה היה בית־הספרים הגדול והנחו ביותר, היו כל הלומדים זקוקים לו וממילא קלטו בו לא רק תורה אלא הלך־מחשבה והלך־נפש.

המתנגדים התפללו, כמובן, גם בשאר בתי תפילה שבעיר, אבל מרכזם היה בבית המדרש הישן. בסיפור „בתוך עירי“, מתאר עגנון את היחס ל„קלויז“ של החסידים: „זה בית־החסידים, שרוב העם קוראים לו לצים שיליכל, שהיו החסידים החדשים, חסידי הבעש"ט ז"ל נחשבים בעירנו כחבורה של לצים, מחמת תנועותיהם וריקודיהם בתפילה ומחמת מלבושיהם, עד שלא חששו אנשי עירנו לקרוא לבית תפילתם שם של גנאי“ („בתוך עירי“).

בבית־המדרש הישן, המתואר על ידי עגנון באהבה גדולה ובקולמוס אמן, בילה עגנון שנות עלומיו וספג את רוחו. עד החורבן עוד היו מצויות הערותיו והסברותיו בשולי הדפים של התלמוד והמדרשים, שעיינ בהם. על אחד „המקראות הגדולות“ מצאתי את תולדות

המלבי"ם הכתובות בידו. ההערות הללו, שרק מקצתן אני זוכר, מלמדות הרבה על אופיו של עגנון בראשיתו.

וזאת לדעת: תחילת היכרותו של עגנון עם ספרי בית-המדרש חלה עוד בנערותו, והיא שהכשירה אותו ליהנות מכל האוצר הזה. הממונה על בית-המדרש היה הגבאי ר' יוסף, שהיה נוהג לבדוק את כל בתי מסחר הספרים בעולם, וכשמצא ספר ישן היה מזדרז לקנותו ולהכניסו לבית-המדרש. גבאי זה ככל שהיה קפדן ונוח לכעוס, היה מחבב את הספרים, כורכם ושוקד על נקיונם. גם הנער שמואל יוסף אהב ספרים והיה נכנס ויוצא בבית-המדרש הישן. נתן בו הגבאי עינו לטובה וכיבד אותו כבוד גדול: הוא הטיל עליו לסדר את ספרי האוצר לפי תוכנם וטיבם וערכם, ולהדביק על גביהם פתק, המציין את שם הספר ומחברו ועניינו. והנער שמואל יוסף בן השתיים-עשרה עשה מלאכה זו בתכלית הדיוק והשלמות. ובוכותו היתה ספריית-קודש זו נאה ומסודרת ונמצאת לכל דורשיה. הואיל והרישום על גבי הספרים היה בכתב רש"י, נשתמרה אצל עגנון כתיבה נאה זו עד ימיו האחרונים, בעוד שכתב-ידו הרגיל היה עשוי שברי קווים ונקודות והיה קשה לפענוח. וכשביקש להקל על מישהו לבל יתקשה בקריאת המכתב היה מכבדו בכתב רש"י.

כבר נאמר, שעפרונו היה תמיד בכיסו וידו נטוייה לכתוב בשעת לימודו. וכך יספר ב„אורח נטה ללון“:

„ספרים הרבה היו לנו בבית מדרשנו הישן. קצתם למדתי, אף הוספתי בשוליהם הגהות. ילדות היתה בי והייתי סבור, שיש בידי להוסיף על חכמתם.“

אספר ממה שראו עיני: במסכת ברכות דף נ"ו מדובר בחלומות ובפירוניהם: כגון, „הרואה קדרה בחלום יצפה לשלום“*. ומייד הוסיף עגנון בשולי הגליון את טעמו של דבר: מפני ששני הכוחות, אש ומים, מנוגדים בטבע זה לזה בתכלית. ורק הקדרה עושה שלום ביניהם.

על הערה אחרת נענש עגנון בגירוש לומן-מה מבית-המדרש. באותה מסכת ברכות דף ד' כתוב: „מי שרוצה להכיר את השדים, יביא אפר מנופה ויפזר אצל מיטתו, ובבוקר יראה כעין פרעי התרנגול“. בא עגנון והוסיף: „הגהה: צריך לקשור גם תרנגול...“ קצפו עליו שליטי בית-המדרש וטרדהו משם. בהערה זו כבר בולט עגנון המשכיל, הספקן והאירוני.

עדות רבת-עניין שמענו מפי פרץ הלד, שכנו נמצא בתל-אביב. פרץ הלד היה חסיד צ'ורטקובאי לוחט, ובעל חנות לבדים היה. בימי נעוריו היה חברו של שמואל יוסף טשאטשקעס ללימודים בבית-המדרש. כשנשאל עליו לאחר שנים רבות אם הכיר את טשאטשקעס ומה היה טיבו. השיב: „הא, טשאטשקעס, ער האט שטענדיג ליב געהאט לאקעטשקעס“, כלומר, הוא אהב דברי מתיקה, לקנות. היינו, לא הלכה ופוסקים, שהם בחינת לחם ובשר, אלא דברי אגדה ומדרשים, שהם מיני תרגימא ופרפראות. החסיד הזה אף לא ידע, כי שמו הוא עתה עגנון.

עגנון עצמו מאשש קו זה באמרו בסיפור „בלבב ימים“ דרך הבלעה: „ונכנס ר' שמואל יוסף, בנו של ר' שלום מרדכי הלוי זכרונו לברכה, שהיה בקי באגדות ארץ ישראל, אלו אגדות, שמקדשים שמו של הקדוש ברוך הוא בהן“.

מיבצר החסידות וכוחה היו בתקופה האחרונה בקלויז דצ'ורטקוב, אף על פי שהיה גם קלויז של חסידי קוסוב וקופיטשינצה. האישיות הכאריזמאטית בין חסידי צ'ורטקוב היה ר' יושע פרמינגר. הוא היה מנהיג רוחני ממש, והיה מפליא לספר מעשיות נפלאות על הצדיקים וש"י עגנון היה אחד משומעיו הדבקים המתמידים ביותר. סיפוריו היו דראמא-טיזאציה ממש של הדמויות.

גם בתחום זה נטה איפוא מדרך לימודו של אביו, שכידוע היה מרבה ללמדו פוסקים ורמב"ם. עגנון לא היה אדוק בהלכות ובחקירות, אלא נפשו הלכה אחרי האגדה.

* הנוסח המקורי הוא: הרואה קדרה בחלום, ישכים ויאמר: ה' תשפות שלום.

ההזוי הלמדני והעממי בבוצ'אץ'

בוצ'אץ' היתה בדרך כלל ככל ערי גליציה, עיר של יראים ושלמים, שהקפידו בלימוד התורה ובקיום המצוות. כתיאורו של עגנון ב„עיר ומלוואה“: „יפה שתדע שמתנגדי ביטשאָטש כולם יראי־חטא היו, שלא זזה יראתו יתברך מלבם. מרגלא היה בפיהם, למען ילמד לירוא את ה' אלקיו, אם אדם למד תורה יודע דעתו של מקום, שנאמר: אז תבין יראת ה' ודעת אלוקים תמצא“. אולם ייחודה של בוצ'אץ' היה בכמה תכונות בולטות, לפי שתכונות אלו נבלעו בדמו של עגנון, ראוי לעמוד עליהן.

ראשית, היתה זו, כאמור, עיר של מתנגדים. למן הופעת הבעש"ט, שלפי המסורת המקומית, גירשוהו מבוצ'אץ', ועד סופה לא היכו החסידות והחסידים שורשים עמוקים, ולא תפסו מקום ניכר. „בביטשאָטש, אומר עגנון, לא היו יכולים להקביל פני רבי, שלא נתנה ביטשאָטש לינת לילה לרבי. — — — לימים השלימה ביטשאָטש עם החסידים, אך לא עם רבותיהם“. אולם היתה זאת קהילה של מתנגדים בעלי אופי מיוחד. יצחק פרנהוף, שהוציא בבוצ'אץ' ובולוצ'וב „ספרי שעשועים“ וספרים אחרים, כתב קובץ סיפורים בשם „מתנגדים“, שיצאו לאור בעריכתו. ספר זה אין לו אח וריע בספרות העברית. שכן מגמתו של פרנהוף היתה — ואף השיג אותה — לא רק לתת טיפוסי מתנגדים, אלא לרכז אור על כתיבת המתנגדות, אם אפשר לומר כך, במקביל לכינוי המקובל כתיבת החסידים. פרנהוף קבל בהקדמתו על „ששכחו את המתנגדים הטיפוסיים ההולכים וכלים“. הוא הרגיש בכך שליחות ספרותית לאומית, ולדעתו, אף הצליח בכך, וספר זה הוא ספר־הכוח שלו.

המתנגדים של בוצ'אץ' היו דומים לחסידים. פרנהוף אמר עליהם, שהם „חסידים שאינם מאמינים בצדיקים“. ואמנם בהתלהבותם, בדבקותם ובעולמם הפנימי לא נשתנו מן החסידים. הם לא היו יבשים ומסתפקים בקיום המצוות ובלימוד פוסקים, אף על פי שזה היה עיקר עיסוקם וגאונותם, אלא היו אנשי־לבב והיתה בהם לחלוות של שירה. הסופר פרנהוף מעיד על עצמו, שנתגדל על ברכי המתנגדים והתדבק ברוחם. ואנו יודעים, שהיה בעל רוח פיוטית.

עגנון, שהיה נער בימי פעילותו הספרותית של פרנהוף, הושפע ממנו מאוד ובלי ספק ראה בו איש־מופת. ולא נהא רחוקים מן האמת אם נאמר, שספקנותה של הסביבה המתנגדית ושל פרנהוף נסתפגה בנפשו של עגנון משחרותו ונתלוותה לו כמלאך־מגן כל ימיו. נשתירו לנו שני רישומים מעניינים מיחסי פרנהוף־עגנון בצורת חילופי ברכות. בהיות שמואל יוסף טשאָטשקעס בן עשר ביקש לכבד את הסופר פרנהוף בברכה לראש השנה, עמד וכתב לו חרוזות אלו: *

פּרטיסיס	וְהַיְגָשׁוֹת
גַּדְפָּסִים	קִנְשׁוֹת
אִין עֲפָרִי,	קָרִים וְכִנְנָה
לְכֹן אֲשַׁלְחָה	לֹא כְסֻעֲשֵׁה־קוֹף,
רְגָשִׁי בְרִיכָה	תְּנִבִיּוֹת עוֹף
בְּקִתָּב יָרִי.	קְרֵאשִׁית הַשָּׁנָה.

אֲשֶׁר וְהַיְגָלְחָה
סִמְקִיר הַבְּרִיכָה
בְּקוֹדֶשׁ אֲשַׁאֲבָה.
נִחְלִי שְׂמִים,
עֲדֹן הַתִּיִים
אֲנִישׁ בְּאֲהָבָה.

* חילופי ברכות אלו פורסמו תחילה ע"י סדן ב„דבר“ ואחר חזרו ונתפרסמו ב„ספר המתנגדים“ על ידי.

פרנהוף, שחשד בנער, שלא הוא חיבר את החרוזים אלא אביו, השיב לו אף הוא באגרת של חרוזים כפול־לשון:

דילקא זאו אָכיהו אָמָה	אָל הנער שְׁמוּאֵל גָּרוּ יָהֵל.
אָף פִּי שְׁמָה בְּסוּפוּ נְעוּץ,	בְּשִׁקְתָּהּ מִיּוֹחֶהָ וּטְהוֹרָה
נְטַכְטָהּ הָטָם אָס בֵּן טָטָה,	קַבְּלֵתִי בְּרַכְתָּהּ הַשִּׁיר;
אָבְנֵי שְׁרִיבֵן הָסֶטוּ אָס	כִּהֹב אוֹרָר זָר טוֹרָא
— שְׁקוּץ.	טוֹרָר אִיו אָס נִישָׁט פֿון דִּיר.

אָכֵל יִהְיֶה כֵן אוֹ כֵן,
 בְּאַהֲבָה אֶקְבֵּל מִנְחַת שׁ"י,
 אוֹיֵב סָאִיו דִּיִּין נְדִיכְט אוֹרָר גִּיִּין,
 זַי גִּוִּינְד סִיִּי זַי סִיִּי.

זוהי גם ראשית תבואתו הספרותית של עגנון, שהגיעה לידנו, אגב, ש"י כראשי תיבות של שמו, שהיה דרוש לחריזה, בא כאן בפעם הראשונה.

רישום נמוך מזה במעלתו, אך דומה לו במהותו, ספג עגנון בהווי העממי של בוצ'אץ', שהיה דור־לשוני, החלק הפשוט של הנוער (שבישראל היו קוראים לו „פושטאקים“), שאף בו היה ריח של תורה, היה עורך תהלוכות בשבת הגדול. בראש התהלוכה היה צועד אחד כשפוחץ בידו (מכנסיים ומעיל ממולאים קש) ואחדים הולכים אחריו ומתופפים בשברי פכים, וכולם שרים:

הללו הללו מן השָׁטִים
 קַל הפּאַרְכּעס לְמַצְרִים!...

ועוד דוגמה אחת מסוג הנוטריקון, שהיה רווח בבוצ'אץ':

ד"ר יוסף שמואל בלוך, שהתפרסם במשפט עלילת־הדם בטיסא־אסלאַר, נבחר כנציג בוצ'אץ' וקולומיאה להיות ציר בפארלאמנט האוסטרי. כשבא לאסיפת בוחרים ושאל את הנאספים מהי פרשת השבוע, השיבו לו בקול: פרשת וישב. אמר להם, כי וישב הוא ראשי תיבות: „וועהלט יוסף שמואל בלוך“ (הצביעו בעד יוסף שמואל בלוך).

לא הבאתי לפי שעה אלא שביבים מעטים ממה שהתזו פטישם הגדול של חכמי בוצ'אץ' ופשוטי העם שבה; אולם אין צורך להטעים, שחריזות וגימטריאות, מכתמים ואיגרות־שלומים מסוג זה הטביעו רושםם בעגנון והם ניכרים בסיפוריו היכר גדול. אף־על־פי־כן, אפילו נוסף על אלה עוד ועוד — ואני מקווה לעשות זאת — מסופקני אם יהיה בכך כדי ציור תמונת בוצ'אץ' בשכולה. כדרך שלעולם תישאר הפליאה האיך השכיל עגנון לעשות את הרי־הפדור בבוצ'אץ' כמין הר־צופים ואת הסטריפא כמין אוקיינוס ואת הקיבוץ היהודי הקטן כמין כנסת ישראל שבגולה. כוח־קסמים זה, שהכשיר אותו ליטול עיר אחת, לעטרה עטרה של אור ולגלות צפונות מקומה וזמנה ואנשיה עד שנעשתה למשכן האומה ולבבואת חייה — לא נתפרש לנו עד כה. אנו חשים נשימה קוסמית בצמצומו הגיאוגרפי והדימוגרפי שביצירת עגנון. בוצ'אץ' של עגנון היא עולם ומלואו. יקום גשמי רוחני אשר לא יסוף.